

ЭОЖ 811.512.122-144;39; МҒТАР 16.21.51.
<https://doi.org/10.47526/habarshy.v3i121.733>

С. ӨТЕБЕКОВ

*PhD, Қожас Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің аға оқытушысы
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: senbek.utebekov@ayu.edu.kz*

**«ДИУАНИ ХИКМЕТТЕГІ» ДІНИ ТЕРМИНДЕРДІҢ ТҮРКІЛІК ҚАБАТЫ
(Көкшетау нұсқасының негізінде)**

Андатпа. Автордың бұл мақаласында «Диуани хикметтің» сөздік қорында маңызды орын алатын діни терминдердің қолданысы туралы сөз болады. Алдымен түркі тілдеріндегі ежелден қолданылып келе жатқан, сондай-ақ архаизмге айналған діни терминдер мен ұғымдарға байланысты мәлімет беріледі. «Диуани хикметтің» нұсқаларының сөздік қорына, сөздік қабатына, құрамына байланысты ғалымдар тарапынан айтылған әртүрлі пікірлерді ұсынып, одан әрі «Диуани хикметтің» сөздік қорындағы кірме сөздер мен түркізмдерді салыстырып статистикалық деректер береді. «Диуани хикметте» кездесетін діни терминдердің түркілік қабатын мағыналық ерекшеліктеріне қарай «Жаратушы», «Алла» мағыналарында қолданылған сөздер, «Пайғамбар», «Алланың елшісі» мағыналарында қолданылған сөздер мен ұғымдар, діндар кісілерді сипаттайтын сөздер, «Аллаға сену», «ғибадат жасау», «иманға келу» мағыналарында қолданылатын сөздер мен ұғымдар, «күнә», «күнә жасау», «адасу» мағыналарында қолданылған сөздер мен ұғымдар, о дүниеге және кәбірге қатысты сөздер секілді бірнеше топқа бөледі. Діни сарында жазылған ескерткіштің сөздік қорындағы жиырма шақты сөзді алып, салыстырмалы-салғастырмалы әдіс қолдана отырып, мағыналық, дыбыстық, құрылымдық жақтардан талдау жасайды. Алынған діни терминдер мен ұғымдарды талдау барысында көне және ортағасырлық ескерткіштердегі, сондай-ақ қазіргі түркі тілдеріндегі қолданыстарына да назар аударады.

Кілт сөздер: Ахмет Ясауи, «Диуани хикмет», Көкшетау нұсқасы, діни терминдер, түркізмдер, сөздік қабат, сөздік қор.

S. Utebekov

*PhD, Senior Lecturer of the Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: senbek.utebekov@ayu.edu.kz*

**The Turkic Layer of Religious Terms in “Divan-i Hikmet”
(Based on the Kokshetau Version)**

Abstract. In this article the author discusses the use of religious terms that play an important role in the vocabulary of a literary work of philosophical and religious content of «Divan-i Hikmet». At the beginning of the article, information is presented related to religious terms and concepts that have long been used in the Turkic languages, and which have been transformed into archaisms. Along with this, in this article are analyzed the options of different scientists related with

***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Өтебеков С. «Диуани хикметтегі» діни терминдердің түркілік қабаты (Көкшетау нұсқасының негізінде) // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2021. – №3 (121). – Б. 39–56.
<https://doi.org/10.47526/habarshy.v3i121.733>

***Cite us correctly:**

Otebekov S. «Diواني hikmettegi» dini terminderdin turkilik qabaty (Kokshetau nusqasynyn negizinde) [The Turkic Layer of Religious Terms in “Divan-i Hikmet” (Based on the Kokshetau Version)] // Iasau universitetinin habarshysy. – 2021. – №3 (121). – B. 39–56. <https://doi.org/10.47526/habarshy.v3i121.733>

the vocabulary and the structure of words in various versions of the work «Divan-i Hikmet». Comparing the number of Turkisms and borrowed words in the vocabulary of the work, the author provides statistical data. Depending on the semantic features of the Turkic structure of religious terms found in «Divan-i Hikmet», they were divided into such groups as words used in the meaning of “Creator”, “God”; words and concepts used in the meaning of “Prophet”, “Messenger of God”; words describing religious people; words and expressions used in the meaning of “faith in God”, “worship”, “coming to faith”; words and expressions used in the meaning of “sin”, “sinning”, “delusion”; as well as words referring to the afterlife and graves. The author, having selected about twenty words from the dictionary of the monument, written in a religious context, analyzes the semantic, phonetic, structural aspects using the comparative method. When analyzing selected religious terms and concepts, attention is paid to their use in ancient and medieval monuments, as well as in modern Turkic languages.

Keywords: Akhmet Yassawi, “Divan-i Hikmet”, Kokshetau version, religious terms, Turkisms, vocabulary structure, vocabulary.

С. Утебеков

PhD, старший преподаватель Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави (Казахстан, г. Туркестан), e-mail: senbek.utebekov@ayu.edu.kz

**Тюркский слой религиозных терминов в «Диван-и хикмет»
(на основе Кокшетауской версии)**

Аннотация. В данной статье автора обсуждается использование религиозных терминов, которые играют важную роль в лексике литературного произведения философско-религиозного содержания «Диван-и Хикмет». В начале статьи представлены сведения, связанные с религиозными терминами и понятиями, которые издавна употребляются в тюркских языках, и которые преобразовались в архаизмы. Наряду с этим, в данной статье анализируются мнения различных учёных, связанные с словарным запасом и структурой слов в различных версиях произведения Диван-и Хикмет. Сравнив количество тюркизмов и заимствованных слов в словарном запасе произведения, автор предоставляет статистические данные. В зависимости от семантических особенностей тюркской структуры религиозных терминов, найденных в «Диван-и Хикмет», они были разделены на такие группы как слова, используемые в значении «Творец», «Бог»; слова и понятия, используемые в значении «Пророк», «Посланник Бога»; слова, описывающие религиозных людей; слова и выражения, используемые в значении «вера в Бога», «поклонение», «приход к вере»; слова и выражения, используемые в значении «грех», «грешить», «заблуждение»; а также слова, относящиеся к загробному миру и могилам. Автор, отобрав около двадцати слов из словаря памятника, написанного в религиозном контексте, анализирует семантические, фонетические, структурные аспекты, используя сравнительный метод. При анализе отобранных религиозных терминов и понятий уделяется внимание на их использование в древних и средневековых памятниках, а также в современных тюркских языках.

Ключевые слова: Ахмед Ясави, «Диван-и Хикмет», Кокшетауская версия, религиозные термины, тюркизмы, словарная структура, лексика.

Kіріспе

Ислам дінін мемлекет көлемінде қабылдағанына шамамен мың жыл болатын түркі тілдерінің сөздік қорында араб-парсы сөздерінің алатын орны орасан зор. Себебі, түркі тілдерінің басым көпшілігінің сөздік қорының ауқымды қабаты араб-парсы сөздерінен тұрады. Аталған тілдерден енген кірме сөздер тіліміздің түрлі саласында кездеседі. Соның

ішінде діни терминдердің ауқымды бөлігін араб-парсы тілдерінен енген кірме сөздер құрайды десек болады. Алайда, кірме сөздердің тілімізге ену процесі исламға дейін орын ала бастағаны туралы деректер мен тілдік материалдар жетерлік. Мысалы, VIII ғасырдың орта шенінде манихеизм, биддизм діндерін қабылдаған көне ұйғырлардың ескерткіштерінде қолданылған санскритше *arһant* «құрметті, азиз», *ачари* «діни ұстаз», *шастир* «буддизм тәпсірі», *лакшан* «сұлулықтың белгілері», *нызваны* «азғындау», т.б. сөздер осы айтқандарымыздың дәлелі [1, 217-б; 2, 258-б.].

Соған қарамастан тарих бойынша ұлан ғайыр территорияны мекен еткен түркілер өмір сүрген жерлерінде өздерінің мәдениетін, өркениетін, сенімдерін қалыптастыра білген халық деп айтуға әбден болады. Айталық, түркілердің мәдениеті мен наным-сеніміне Иран, Қытай, Мезопотомия мәдениетінің, сондай-ақ межузилік, маздеизм, зардуштік, манихеизм, буддизм, шаманизм, христиандық, яхуиділік секілді түрлі діндердің әсері тигеніне қарамастан түркілер өздерінің негізгі сенім жүйесін сақтай білген [3, 34-б; 4, 545-б.]. Осындай түрлі мәдениет пен түрлі сенімдегі қауымдармен аралас-құралас өмір сүргендіктен түркі тілдерінің сөздік қорына да айтарлықтай әсер еткен және өздері қабылдаған сенімдерге байланысты терминологиясын да дамытып отырған. Осы тұста діни термин ретінде тек кірме сөздерді пайдаланып қоймай, өз тілдерінің мүмкіншіліктеріне иек артып, бұрыннан қолданып келе жатқан кейбір төл сөздеріне жаңа бір мағына беріп, діни терминдердің қатарын көбейткен. Мұны біз түркі тілдерінің ең көне ескерткіштерінен де көре аламыз. Көктүрікшеде қолданылған мына сөздер соның дәлелі: *бөгү* «сыйқырлаушы, дуалаушы» [5, 407-б.], *ерклиг* «Тәңрі, жаратушы» [5, 407-б.], *ыдук* «киелі, қасиетті» [6, 350-б.], *бұт* «пұт» [5, 407-б.], *инанч* «наным-сенім», *ырқ* «пал» [7, 300-б.], *Тәңрі ~ Тәңірі* «Тәңір» [7, 312-б.; 6, 348-б.], *Ұмай* «әйелдер мен балаларды қорғайтын әйел тәңір» [8, 152-б.; 7, 312-б.], *Үлүг* «тағдыр» [7, 313-б.], *йүкүнч* «сыйыну, ғибадат» [5, 407–411-бб.], *тәңрікән* «діндар қаған» [7, 310-б.], *құт* «бақыт, құт, несібе; Тәңірдің сыйы, құт, несібе» [7, 305-б.; 9, 104-б.] т.б. Тіпті, бұл үрдіс ислам дінін қабылдағаннан соңғы кезеңдерде де жалғасын тауып, кірме сөздерімен қатар талай ғасырдан бері діни термин ретінде жұмсалып келе жатқан түркізмдер қолданыстан түспеді. Сонымен бірге мұндай сөздердің қатары жаңа сөздермен толығып отырды. Айталық, орта ғасырлық түркі ескерткіштерінде *қадаг* «күнә, қылмыс» [10, 160-б.], *арынчу ~ еринчу* «күнә» [11, 33], *бошак* «күнә» [12, 35-б.], *алқыш* «дұға» [13, 68/10-б.], *чалап* «Тәңір, Алла» [13, 210/9-б; 14, 296-б.], т.б. көптеген діни термин қызметінде қолданыла бастағанын көреміз.

Мақаламыздың өзегіне айналып отырған «Диуани хикметте» де діни шығармалардың бірі ретінде араб және парсы сөздерінің жиі қолданылғанын көруге болады. Бұл тұста Диуани хикметтің сөздік қорына, сөз құрамына, сондай-ақ сөздік қабатына байланысты қысқаша статистикалық мәліметке де орын бере кеткеніміз жөн сияқты. Негізінде, «Диуани хикметтің» нұсқаларындағы хикметтердің саны әртүрлі екенін ескерсек, оның сөздік қоры да нұсқалардың мазмұнына және нұсқалардағы хикметтердің санына қарай өзгеріп отыратынын аңғару қиын емес. Сондықтан ғалымдардың Ясауи хикметтерінің сөздік қабатына байланысты берілген статистикаларында біршама айырмашылықтар байқалады. Айталық, Р.Сыздықова «Диуани хикметтің» Самарқан (қазір Санк-Петербургте) нұсқасының сөздік қабаты жайлы «қолжазба жинақтың (диуанның) басы, аяғы демей, кез келген тұсынан алынған төрт хикметте барлығы 1017 сөз қолданылған болса, оның 573-і – түркі, 444-і – араб пен парсы сөздері болып шығады екен. Демек, Ясауи лексикасының жартысына жуығын (44,8%) араб пен парсы сөздері құрағандығы айқындалады» деп түсіндіреді [15, 70-б.].

Ал, Қарахан дәуірі ескерткіштерінің сөздігін құрастырған түрік ғалымы Әмек Үшенмез Диуани хикметте жалпы 2208 сөз барын, оның 957-сі түркізм, 763-і арабизм, 588-і парсизм екенін айтады. Бұл тілдерге қарай жеке-жеке көрсетілген сандарды салыстырып қарағанда «Диуани хикметте» түркізмдердің саны біршама көп екені байқалады. Алайда жалпы кірме

сөздерді бірге бағаласақ ескерткіштің сөздік қорының 61% кірме сөз екенінде көру қиын емес [16, 182-б.]

Ал біз қарастырып отырған «Диуани хикметтің» Көкшетау нұсқасының сөздік қоры 1804 сөзден тұрады. Егер бұл санды түркізмдер, арабизмдер, парсизмдер деп үшке бөлетін болсақ, түркізмдердің басқа тілден енген сөздерге қарағанда біршама алда екені байқалады. Яғни, ескерткіш тілінде 775 түркізм, 682 арабизм, 347 парсизм бар. Алайда жоғарыдағы Эмек Үшенмездің статистикасы секілді араб-парсы сөздерін бірге есептесек, кірме сөздердің жалпы саны 1029 сөз болады екен. Бұл дегеніміз кірме сөздердің пайыздық көрсеткіші түркізмдерден асып түсіп, 57%-ға жетеді дегенді білдіреді. Ал сөз қолдану жиілігі жағынан әрине түркізмдер кірме сөздерге қарағанда әлдеқайда көп екені, атап айтқанда 2.1 есе артық болып тұрғанын көруге болады. Ескерткіштің тілі жалпы 11670 сөзді құраса, оның ішінде түркізмдердің жалпы қолданылу жиілігі 8005, арабизмдер 2595, парсизмдер 1166 рет кездеседі.

Тақырыптың маңыздылығы және мақсат-міндеттері

Алдыңғы мақалаларымызда да айтып өткеніміздей «Диуани хикметтің» тіліне өте ерте кезеңдерден-ақ назар аударыла бастағанымен лингвистикалық тұрғыдан арнайы талдаған жұмыстарды санамаласақ Р. Сыздықова (Ясауи хикметтерінің тілі, 2004), К.Н. Абдрахманова (Қожа Ахмет Ясауидің «Дивани хикмет» еңбегіндегі септік жалғаулардың ерекшеліктері, 2003), А. Абдуллаева («Диуани хикмет» ескерткіші тілінің грамматикалық ерекшеліктері, 2009) секілді бір-екі ғалымның жұмысын ғана атай аламыз. Бұл тақырып шетелдік ғалымдар арасында да Ф. Көпүрүлү, Қ. Жұбанов, Е. Бертельс, А.К. Боровков, Ә. Нежип, Р. Сыздықова, Л. Кадырова, Н. Баскаков, М. Ишмұхамедова, К. Ераслан, М. Мажит, А. Кабаклы, Э.Гемалмаз секілді зерттеушілердің кейбір еңбектерінің тарауларында, сондай-ақ бірен-саран мақалалары мен баяндамаларында қолға алынған. Сондықтан да парсы тілінде жазу дәстүрі кең етек алған орта ғасырда хикметтерін түркі тілінде жазып, түркі тілінің дамуына қызмет еткен Қожа Ахмет Ясауидің тілдік ерекшеліктерін ғылыми тұрғыда зерттеудің өзектілігі мен маңыздылығының бар екенін айтпаса да түсінікті.

Сонымен бірге түркілер арасында ислам дінінің кең таралуы, исламның қағидалары мен сүннеттерін үйрету мақсатында жазылған діни шығарма ретінде «Диуани хикметтің» сөздік қорында айтарлықтай орын алатын діни сөздерді қолға алған кейбір еңбектер де жазылды. Алайда осы мақаланы жазу барысында діни сөздердің түркілік қабатын қамтыған қандай да бір еңбек таба алмадық. Діни терминдерге арналған сөздіктерде әрқашан араб-парсы не басқа да тілдерден енген кірме сөздер алынады да, азын-аулақ кейбір түркізмдерге орын алады. Әсілінде, кіріспе бөлімде атап өткеніміздей түркілердің исламнан бұрын да өзіндік наным-сенімдерінің, діндерінің болғанын ескерсек, түркілердің тіліне тән терминдердің болуы да заңдылық. Сондықтан бұл да зерттеуді талап ететін маңызды тақырыптардың бірі деп есептейміз.

Зерттеу әдіснамасы

Мақалада «Диуани хикметте» кездескен жиырмадан аса діни терминді ғылыми тұрғыдан қарастыру көзделіп отыр. Атап айтқанда талдау барысында түркі ескерткіштеріне байланысты жазылған отандық және шетелдік ғылыми еңбектерге сүйене отырып, әрбір сөз лексика-семантикалық жақтан, сондай-ақ морфонологиялық жақтан талдау жасалады. Сондай-ақ әрбір діни терминнің мағыналарына ғана тоқталумен шектелмей, бұл сөздердің фонетикалық даму ерекшеліктеріне байланысты да сөз ететін боламыз. Яғни белгілі бір нәтижеге жетіп, белгілі бір қорытынды шығару үшін талдау барысында тарихи ескерткіштердің, сол секілді қазіргі түркі тілдерінің, қала берді түркі тілдеріне жатпайтын басқа да тілдердің тілдік материалдарына сүйеніп, салыстырмалы-салғастырмалы түрде ғылыми баяндау әдісін қолданамыз.

Талдау мен нәтижелер

«Диуани хикметте» кездесетін діни сөздер үш қабаттан тұрады. Оның көп бөлігі араб сөздері болып табылады. Ескерткіш тіліндегі араб сөздері орта ғасырлық басқа ескерткіштердегідей араб тілінің емлесі бойынша жазылып, түпнұсқалығын сақтағандығын көруге болады. Осылардың кейбірін атап өтейік:

<i>āḥiret</i>	«арғы дүние, о дүние, ақырет» (20a/1),
<i>āyet</i>	«аят, Құран сүрелеріндегі сөйлемдердің әрбірі» (29a/5, 48b/1),
<i>Allāh</i>	«Алла, Тәңір» (3b/8, 10a/9, 10b/2),
<i>āmīn</i>	«амин, Аллам дуамды қабыл ет!» (59a/1, 72b/5, 82a/8),
<i>aṣḥāb</i>	«Хз. Пайғамбардың жүзін көруге, сұхбаттасу мүмкіндігіне ие болған кісілер» (82a/8),
<i>ʿaṭā</i>	«сый, несібе; Алланың құлына берген сыйы» (31b/2, 39b/2, 43a/7),
<i>ʿabd</i>	«құл, пенде; Алланың құлы» (75b/6),
<i>ʿaḥīyā</i>	«әулиелер» (27b/7),
<i>bāqī</i>	«бақилық, мәңгілік» (60a/4),
<i>dīn</i>	«дін, наным-сенім» (34b/2, 46a/4),
<i>duʿā</i>	«дұға» (5b/3, 73b/9, 74a/1),
<i>duḥḍul</i>	«Хз. Мұхамметтің Хз. Алиге берген қашырдың аты» (78a/6),
<i>jenābet</i>	«жүніптік, дәрет алуды, ғұсылды талап ететін жағдай» (48b/6),
<i>jennet</i>	«жәннат, жұмақ, пейіш» (20b/11, 52b/7), т.б.

«Диуани хикметтегі» діни сөздердің екінші бір қабаты парсылық элементтер болып табылады. Мұның арасында түркі тілінде исламнан бұрын еніп, исламнан бұрынғы ескерткіштер тілінде кездесетін *ұжмақ* «жұмақ, жәннат», *тамұғ* ~ *таму* «жәһаннам, тозақ», *бейиш* «пейіш, жәннат», т.б. секілді сөздер бар. Бұл сөздер көне ұйғыр түрікшесінде жазылған мәтіндер тілінде кездеседі [17, 604-б.]. Бірақ ескерткіш тілінде кездесетін діни сөздердің басым көпшілігі ислам діні арқылы енген деуге болады. Мысалы:

<i>bende</i>	«пенде, құл» (38a/1, 45b/8, 56a/5),
<i>bidaʿat</i>	«бидаят, Хз. Мұхаммет Пайғамбардың заманынан кейінгі кезеңдерде пайда болған Исламның үкімдері мен әдеттері» (33a/7, 33b/4, 37b/3),
<i>čār-īār</i>	«төрт дос, Хз. Әбубәкір, Омар, Оспан, Алидің сахабалардың достығын сипаттайтын сөз» (82a/8),
<i>čil-ten</i>	«қырықтар, әулиелер» (5a/3, 9a/2, 39b/5),
<i>duḥḍ</i>	«дұға, мақтау» (35b/4),
<i>gūnāh</i>	«күнә, жаңылыс іс» (12a/8, 26a/11, 26b/4),
<i>tamūg</i>	«жәһаннам, тозақ» (25a/6),
<i>učmağ</i>	«жұмақ, жәннат» (36a/10, 44a/3, 50a/5), т.б.

«Диуани хикметтегі» діни сөздердің үшінші тілдік қабаты түркізмдерден тұрады. Ескерткіш тілінде кездесетін діни сөздердің көбісі түркі тілдерінің ең көне мәтіндерінде де қолданылады. Мысалы, *тәңрі* ~ *тәңгі* «аспан, көк; Тәңір» [7, 310-б.; 10; 233-б.], *ұған* «Тәңірге тән» [2, 304-б.], *йазуқ* «күнә, жазық» [7, 315; 17, 623-б.], *йалабач* «елші, Расул» [8, 147; 9, 120-б.], *ерен* «ерен, ерлер, жауынгер» [9, 120; 8, 147-б.], *иди* ~ *ие* ~ *иге* «ие» [7, 300; 10, 89-90-бб.], *құл* «құл, тұтқын» [7, 304; 2, 284-б.], т.б. Әрине, көріп отырғанымыздай бұл сөздердің бір тобы ең көне дәуірлерден бері діни термин ретінде қолданылғанын көреміз. Сонымен бірге бұл сөздердің кейбірінің діни термин қызметінде жұмсала бастауы кейінгі дәуірлердің үлесіне тиеді. «Диуани хикметте» сопы ақын кейбір сөздерге ауыспалы мағына беріп, немесе қосымша мағына үстеп діни термин ретінде жұмсағанын көреміз. Кездескен діни терминдерді өз ішінде әр түрлі тақырыптарға бөлуге болады. Енді соларға байланысты тоқталып өтейік:

«Жаратушы», «Алла» мағыналарында қолданылған сөздер

бір ү бар (بر ۛ بار): Жаратушының жалғыз және бар екенін сипаттайтын сөз.

«Бір» сан есімі мен «бар» сөзінің бірігуі арқылы жасалған бұл тіркес Жаратушының, Алланың шындығын және жалғыздығын сипаттайды. Ал екі сөзді бір-бірімен тіркестіріп тұрған ү «және, мен» араб тілінен енген жалғаулықты шылау. «Диуани хикметтің» барлық нұсқаларында және Нахжүл Фарадис [18, 27-б.; 18, 37-б.; 18, 43-б.] секілді орта ғасырлық ескерткіштер тілінде жиі кездесетін бұл тіркес талдап отырған еңбекте жиырма бір рет қолданылады. Ескерткіште *бір ү бар* тіркесі бір жерде жалғаусыз, бір жерде үшінші жақтың тәуелдік жалғауын алған болса, қалған мысалдарда тәуелдік жалғауының бірінші жағында қолданылған. Мысалы:

бір ү барым дйдәрыңны көрер-мін мү (13a/2),
зикрин айтса аллāh өзи *бир ү бар* (22a/6),
пād-шāһым сен *бір ү барым* текйе-гāһым (26a/9),
һұш құдретлық перуердигār *бір ү барым* (22a/2),
ол *бір ү бар* йаратқанға йатқан бар му (42a/10),
бір ү барым йолұмны ачар му кин (84a/3) т.б.
иге (يگه): ие, қожайын; Алла, Жаратушы, Раб.

Көне түркі тілінде *иди* ~ *иде*, көне ұйғыр тілінде жазылған мәтіндерден бастап *ие*, *иге* түрлерінде қолданылған бұл сөздің негізгі мағынасы *ие*, яғни Қазақ әдеби тілінің 15 томдық сөздігінде берілгендей «иеленуші, иемденуші, қожа, қожайын; меншіктенуші» мағыналарына келеді [19, 197-б.]. Сонымен бірге бұл сөздің қазақ тілінің ескі мәтіндерінде және қазақ тілінің оңтүстік диалектінде *еге* варианты бар [20, 136-б.]. Демек /д/ > /г/ дыбыс алмасуының орын алғанын байқау қиын емес. Әрине, түркі тілдерінде мұндай дыбыс алмасу түріне басқа мысал жоқ десек болады. Соған қарағанда, бұл дыбыс алмасуы екі сатыдан өткен болуы керек. Яғни, Экманн айтқандай, Шағатайша ескерткіштерде «дауысты дыбыстан басталатын бірнеше сөзде /д/-дан туындаған /й/ дыбысы /г/-ға өзгереді: *еге* (ОЕТ. *иди*; ДЛТ. *ыды*), *егер* «ер, егер» (ДЛТ. *едер*), *егиз* «ұлы, үлкен» (ОЕТ. *идиз*, *йитиз*; ДЛТ. *едиз*) [21, 42-б.]. Экманның берген мысалдарынан да аңғарғанымыздай көне түркі тіліндегі /д/ дыбысы алдымен /й/ дыбысына одан әрі /г/ дыбысына алмасқанын көреміз. Мұндай дыбыс құбылысын қазақ тіліндегі *кидиз* [7, 303-б.] > *киіз* [22, 38-б.] ~ *кигіз* [22, 17-б.], *бәдіз* «өрнек, ою» [8, 146-б.] > *біз* «ағаш, қаңылтыр, былғары заттарды тесу үшін жіңішке қатты темірден істіктеп жасаған сабы бар құрал» [23, 108-б.] ~ *бігіз* «біз» [23, 108-б.] т.б. мысалдардан байқаймыз.

иге сөзі орта ғасырлық түркі ескерткіштерінде діни термин ретінде жұмсалып, «Алла, Рабб» мағыналарында қолданыла бастағанын көреміз. Қазіргі қазақ тілінде де «Алла тағала, Құдай, Жаратушы, Тәңір» мағыналарының жұмсалады [19, 197-б.]. Тоғыз рет қолданылған «Диуани хикметтің» Көкшетау нұсқасында да бұл сөз араб-парсы тілінен енген Аллаһ тағаланың көрнекті есімдері Рабб, Аллах, Хүдā, Раһмāн сөздерімен синоним ретінде қолданылумен қатар бұл сөз әрдайым *дād* «Қақ, әділет», *раһмāн* «Алла», *қадир* «құдіретті, барлығынан күшті», *сүбһāн* «Алла», *қаһһар* «қаһары күшті» секілді сөздермен тіркес құрайды және барлық мысалдарда бұл сөзге бірінші жақтың тәуелдік жалғауы жалғанады. Мысалы:

ей дād *игем* һйч йетмеди саңа дадым (23a/4),
‘āшықларны раһмāн *игем* текйе-гāһы (21a/5),
зāты ұлұғ раһмāн *игем* һем жеббарым (22b/4),
қадир *игем* сығнып келдим пенāһыңа (21b/8),
сүбһāн *игем* бир қатре мей қылса эн‘ām (36a/7),
қаһһār *игем* нефсйм қыл зйр ү зебер (14b/1) т.б.
изи (يزي): ие, қожайын; Алла, Жаратушы, Раб

Тағы бір ескеретіні ескерткіш тілінде *иге* сөзінің *изи* варианты да қолданылады. Өрине жоғарыда атап өткеніміздей көне түркі тілінде *иди* түрінде қолданылған бұл сөзде /д/ > /з/ алмасуы орын алған. Мұндай дыбыс алмасуы алғаш Қарахан дәуірі ескерткіштерінің тілінде кездеседі [24, 6-б.]. Алайда сөз ішіндегі /д/ дауыссызы Шағатайшада кейбір сөздер болмаса, көп жағдайда *адақ* > *айақ* «аяқ», *бедүк* > *бейік* «биік», *бод* > бой «бой», *қод-* > қой- «қою», т.б. сөздердегі сияқты /й/-ге өзгереді. Алайда Шағатайшаның ең ерте кезеңіндегі ескерткіштерінің тілінде көне түркі тіліндегі /д/ дауыссызы кейбір сөздерде /з/ дыбысына алмасқанына куә боламыз. Мысалы, Мәулана Секакидің шығармаларында да *аяқ* сөзінің *азақ*, *ие* сөзінің *изи* деп жазылуы осының мысалы бола алады [25, 69-б.]. Мұның көрінісін біз қазақ тіліндегі кейбір мысалдардан да көре аламыз. Мысалы: *едгү* «жақсы, игі; табыс» [7, 298-б.] > *ізгі* «ақ, адал, игі» [26, 614-б.], *йыд* «иіс» [10, 293-б.] > *йыз* [14, 92-б.] > *иіс*, т.б.

Қолға алып отырған «Диуани хикмет» нұсқасында алты мысалы кездесетін *изи* сөз де *иге* сөзі секілді *ұған*, *сүбһән* сөздерімен тіркесіп, сондай-ақ жеке сөз ретінде қолданыла отырып, «ие, Алла, Жаратушы, Рабб» мағыналарын беріп тұрғанын көреміз.

рўзе намāз ұған *изим* фарзы болғай (19a/5),
йарлықағай жүмле құлны *изим* биздин (63b/2),
шүкр аллāh жāн йаратты *изим* сүбһāн (31b/1),
ұған *изим* раһим раһмāн раһмети бар (50b/1),
сүбһāн *изим* бендесиге лутф (87b/2), т.б.

Таңры (تڭرى): Түрікшенің ең көне ескерткіштерінің тілінде *тәңрі* ~ *тәңірі* ~ *теңрі* түрінде қолданылған [7, 310-б.; 8, 151-б.; 6, 349-б.] бұл сөз кейбір деректерге сенсек, түркі тілдерінен монғол, фин, угор, тунгус, манжур тілдеріне өткен. Бұл сөзді Шығыс ғұндардың (б.з.д. III ғасыр) қолданылғаны туралы деректер болғанымен этимологиясы туралы нақты мәлімет жоқ. Түркі тілдеріне қатысты этимологиялық сөздіктерде сөздің алғашқы кезеңдерде «аспан, көк» мағыналарын білдіргенін, кейінірек сыйынатын тылсым дүниені сипаттайтын сөз ретінде қолданыла бастағанын айтады. Тағы бір деректерде бұл сөздің тегі шумершедегі *дыңғыр/діңгір* сөзіне барып тірелетіндігі айтылады [27, 570-б.].

«Диуани хикметте» алты жерде жуан дауыстылы қосымша алғандықтан, бұл сөзді *тәңрі* емес Анадолы түріктерінің тіліндегідей *таңры* деп оқуға тура келеді. Бұл жазудан кеткен қателік пе, өзбек, ұйғыр тілдеріндегідей үндестік заңының бұзылуы ма бізге бұл туралы нақты пікір айту қиын. Алайда біздің ойымызша бұл жерде жіңішке /ə/ дыбысының жуан /a/ дыбысына алмасу құбылысы орын алған. *Таңры* сөзі ескерткіш тілінде тоғыз рет қолданылған. Демек саны жағынан *Аллах* (52 рет), *Хұдā* (33 рет), *Хаққ* (85 рет) сөздеріне қарағанда сирек қолданылғандығын көрсетеді. Мысалы:

һāl дйлин һйч билмес *таңры* гүвāh (4b/6)
ей ‘ақылсыз āдеми тыңла дерсин *таңрыға* (45b/9)
таңры те ‘ālā сөзин ресўл һадйсин (86a/2),
бендем не қылдың дегенде андағ не дерсин *таңрыға* (45b/2),
сыдқын аллāh дегил *таңрың* сүйсүн (73b/5).
ұған (اغان): Жаратушы, Алла.

Көне ескерткіштер тілінде де жиі-жиі кездесетін бұл сөздің мағынасы да «құдырет иесі, Жаратушы, Алла» дегенге келеді [2, 304-б.]. Бұл сөз орта ғасырлық ескерткіштер тілінде де жиі кездеседі. Мысалы, бұл сөзді *Құтадғу біліг*, *Мевлана Секаки диваны*, сондай-ақ көне қыпшақ ескерткіштерінің тілінен кездестіруге болады [28, 607-б.; 12, 291-б.; 29, 131-б.; 25, 593-б.]. Бұл сөздің шығу төркінін көптеген ғалымдар көне түркі тіліндегі «барлық нәрсені жасай алу, діттеген мақсатын жете алу» мағыналарына келетін ұ- етістігімен байланыстырады [29, 131-б.]. «Диуани хикметте» *ұған* сөзі екі рет кездеседі, екі мысалда да *изи* «ие» сөзімен тіркеседі. Бұл тіркес Қазақ әдеби тілінің сөздігінде берілгендей «Тәңір ие» сөзімен мағыналас жұмсалады [30, 58-б.]. Мысалы:

рўзе намāз ұған фарзй болғай (19a/8)
ұған изим раһим раһмāн раһмети бар (50b/1).
йаратқан (يراتقان): Жаратушы, Жаратқан, Алла.

Көне түркі тілінен бері қолданылып келе жатқан *йара-* > *йарат-* «жоқтан бар жасау, жарату, құру» етістігіне жасалған бұл сөз түркі тілдерінің көбінде қолданылады. Көне түркі ескерткіштерінде де бұл етістікті *Тәңір* сөзімен жиі қолданатынын көреміз [5, 538-б.]. Сондықтан да көне ұйғыр ескерткіштерінде бұл сөзден Жаратушы, Тәңір мағынасында *Йаратығлығ* [2, 309-б.], орта ғасырлық ескерткіштер тілінде *Йаратған* ~ *Йаратқан* ~ *Йаратан* ~ *Йарадан* [13, 748-б.; 29, 130-б.; 31, 1652-б.; 12, 312-б.; 32, 518-б.; 33, 467-б.] т.б. сөздер пайда болды. Бұл сөздермен қатар қазіргі түркі тілдерінде *Йаратқучи* (ұйғыр), *Яратувчи* (өзбек) сөздері де қолданылады [34, 1070-б.]. Қазақ тілінде *Жаратқан*, *Жаратушы* болып дыбысталатын бұл сөздер мағына жағынан қазақ әдеби тілінің сөздігінде берілгендей «Діни ұғым бойынша, бар әлемді жасаушы ұлы күш, күдірет иесі» дегенді білдіреді [35, 83-б.]. Диуани хикметте кездесетін мысалдарда да осы мағынада жұмсалады.

зәлимлерни құрбы недүр мен йаратқан (5b/10),
йаратқанны манзүр қылмай сен ұнұткен (5b/11),
саңа жезә йаратқанға йалбармадың (6a/3),
йаратқандан қорқмас мұ сен пест һимметим (82a/4), т.б.

«Пайғамбар», «Алланың елшісі» мағыналарында қолданылған сөздер мен ұғымдар

йалавач (يلواج): елші; Пайғамбар, Ресул

Бұл сөздің кейбір сөздіктерде түркі тілдеріне соғды тілінен өткендігі айтылады (Kubbealti Lugati – *yalvaç kelimesi anlamı, yalvaç nedir?* (lugatim.com). Алынған уақыты: 10.01.2021). Алайда бұл көне түркі жазбаларында да кездесетін сөз. Көне түркі жазбаларында *йалавач* түрінде қолданылған бұл сөз «елші, хабаршы» мағыналарын білдіреді [7, 314-б.; 8, 154-б.]. Бұл сөз манихеизм дінін насихаттаушы көне ұйғыр ескерткіштерінде діни термин ретінде қолданылып, *йалавач бурхан* «жарықтан жіберілген» атты тылсым күші бар кісі мағынасын білдіргенін көреміз. [2, 308-б.]. Қазіргі түрік тілінде *йалвач* [36, 2119-б.], түркімен тілінде *йалавач* түрінде кездесетін [37, 453-б.] бұл сөз «Диуани хикметте» де орта ғасырлық түркі ескерткіштеріндегі секілді «Алладан кітап жіберілген кісі, Алланың елшісі, пайғамбар, Расул» мағыналарында қолданылады [28, 227-228-бб.; 11, 733-б.; 29, 65-б.; 12, 307-б.].

йалавачлар һем-рāһы беһишт ‘аднында көрдүм (18a/8).
елчи (الجي): елші; Расул, Алланың елшісі

Түркі тілдерінің ең көне ескерткіштерінен бері қолданылып келе жатқан бұл сөздің негізгі мағынасы «екі мемлекеттің арасындағы дипломатиялық қарым-қатынастарды реттеуші мемлекеттік қызметкер» дегенді білдіреді. Сонымен бірге бұл сөздің қазақ тіліндегідей «Алланың елшісі, пайғамбар» мағыналары да түркі тілдерінде кең таралған. Бұл сөздің мағынасы туралы Р. С. Мухитдиновтың еңбегінде былай делінеді: Елші – жаңа шарифат уахи етіліп, соны халыққа жеткізу міндеті тапсырылған Аллаһтың таңдаулы құлы, пайғамбар [38, 102-б.]. Мұны біз орта ғасырлық түркі ескерткіштерінен, мысалы Диуани хикметтен де көре аламыз.

рўзе намāз тесбийһ теһлйһ һем елчиси (23b/10).
йол баишчы (يول باشجي): жолбасшы, жол көрсетуші

Қазақ тілінде *жолбасшы* түрінде дыбысталатын бұл сөздің сөздікте «жолдың ой-қырын жақсы білетін, жол бастаушы» мағынасын білдіретіндігін жазады. Сонымен бірге бұл сөздің «алға бастаушы, жөн көрсетуші» секілді ауыспалы мағыналары бар [39, 471-б.]. Сөздің бұл мағынасы діни шығармаларда Пайғамбардың қасиетін сипаттайтын ұғым ретінде қолданылуына мүмкіндік туғызған. Мұны «Диуани хикметтен» де көруге болады.

пйр-и мұғāн тәлиблерни йол баишчысы (23b/11).

Дін жолында жүрген кісілерді сипаттайтын сөздер*құл* (قُل): бағынышты, тәуелді

«Диуани хикметтің» Көкшетау нұсқасында жетпіс жерде кездесетін бұл сөз көбіне Қожа Ахмет сөзін сипаттаушы ретінде қолданылып отырады (Құл Қожа Ахмет). Көне түркі ескерткіштерінде де «біреуге тиесілі, тәуелді кісіні» сипаттайтын *құл* сөзінің [7, 305-б.] «Диуани хикметте» «Жаратушыға жан-тәнімен берілген кісі», «Жаратушыға тәуелді кісі» деген мағыналарды берсе керек. Бұл жағынан алғанда осы ескерткіште кездесетін *‘абд*, *бенде*, *чәкер*, *ғұлам*, *вилдән* секілді кірме сөздердің синонимдік қатарын толықтырып тұр десек әбден болады.

‘ашық құллар Һаққ йадыны айды жәнән (4a/9),
 үммет десе *‘ағй құлны* Һұш девлети (16a/10),
‘ажиз құлұң Һер не қылса фермәнда-мын (25a/10),
иһләслық құл Һалқ ичре мұрәдынға йетти йә (27b/8),
 дйдәрыңны *‘атә қылғыл* жұмле *құлға* (39b/2).
ерен (ايرن): ерен, жігіт; әулие

Көне түркі тілінде жиі қолданылған бұл сөз «ерлер, еркектер, жігіттер», «жауынгерлер» мағынасын білдіретін [5, 727-б.]. Сөздің түбірі – *ер* «еркек, ер» [17, 94-б.; 29, 26-б.]. Сөздің соңындағы -ен жұрнағы – *оглан* «ұл, ұлан» сөзінде кездесетін -ан қосымшасының жіңішке түрі. *ерен* сөзін бүгінгі қазақ тілінде «ерекше, айрықша; асқан, аса, тым зор» мағыналарын білдірсе [20, 339-б.], орта ғасырлық түркі тілдерінде бұл сөз «кісі, адам», «жігіт, жауынгер, батыр» мағыналарында қолданылды [12, 74-б.; 18, 135-б.; 33, 303-б.]. Сонымен бірге бұл сөз ескерткіштер тілінде «әулие» мағынасын білдіріп, пендешіліктен ада, рухани жақтан таза, өзін Алла жолына арнаған, көріпкелдік қасиеті бар адамға айтылатынын көреміз. *ерен* сөзінің бұл мағынасы қазіргі түрік тілінде де сақталған [36, 643-б.]. «Диуани хикметте» де бұл сөз дін жолында жүрген кісілерді сипаттау үшін жиі қолданылғанын көруге болады. Мысалы:

еренлердин беһре алмай көңлүм ташым (14a/4),
еренлери менлик бирле йүрмедилер (41b/3),
 мин ергештим *еренге* истедүгүмни сордум (47a/11), т.б.

«Аллаға сену», «ғибадат жасау», «иманға келу» мағыналарында қолданылатын сөздер мен ұғымдар*құллық* (قولق): құлшылық, Құдайға сыйыну.

Ескерткіш тілінде *құл* сөзінен туындаған *құллық* сөзі де кездеседі. Қазақ тілінде дыбысталуы жағынан *құлдық* болатын бұл сөздің негізгі мағынасы *Қазақ әдеби тілінің сөздігінде* түсіндіргендей қоғамдық-саяси термин ретінде «құл болушылық, қаналушылық, тәуелділік» мағыналарын білдіреді [39, 300-б.]. Сонымен бірге *құлдық* сөзінің «бас иіп қостаушылық, ризалық» секілді ауыспалы экспрессивті мағынасы да бар [39, 300-б.]. Ал «Диуани хикметтегі» *құллық* сөзі «құлшылық, яғни Құдайға сиыну, діни парызын өтеушілік» мағыналарына келеді. Осы мағыналары арқылы бұл сөз діни термин қызметін атқарады.

Һаққа *құллық* маңа үммет болған қаны (6b/6),
құллық қылмай Һаққ дйдарны көрме қанда (40b/9).
инан- (ایناماق): илану, сену, нану

Қазіргі қазақ тілінің сөздіктерінде *илану*, *инану*, *нану* түріндегі үш алломорфы да берілген бұл сөздің «бір нәрсенің бар екенін ұғыну, оған күмәнсіз сену және оны ең жақсы көретін, ең сенім артатын, тәуелді болуға тұрарлық болмыс ретінде тану» секілді мағыналары бар. Сонымен қоса, қазақ тіліндегі *наным-сенім*, түрік тіліндегі *inanış* «наным-сенім» сөздері туындаған *инан-* етістігі «Жаратушының бар екеніне сену, мойындау, иманға келу» мағыналарына да келеді. Ал А. Гаркавец көне қыпшақ тіліне арналған сөздігінде бұл сөзді *танун-* «табыну» сөзімен синоним деп көрсетеді [31, 614-б.].

«Диуани хикметте» де *инан*- етістігі «мойындау, сену» секілді мағыналарда жұмсалғанын көруге болады:

инанмаген құлны үммет демес мұхаммед (86a/3).

сығ(ы)н- (سیغینماق): паналау, тығылу; сыйыну.

сығ- «сыю» етістігіне өздік етістің жұрнағының жалғануы арқылы қалыптасқан бұл етістік тарихи ескерткіштер тілінде көбіне «паналау, тығылу» мағынасын білдіреді [10, 202-б.; 11, IV. 152; 29, 1999-б.; 18, 172-б.]. Мысалы, Махмұт Қашқарлы сөздігінде бұл сөзге «көмекке шақыру, паналап келу; жалыну, жүгіну» мағынасын береді [28, 502-б.]. Ал көне қыпшақ тілінде *сығын-* вариантымен бірге қазіргі қазақ тіліндегі секілді *сыйын-* түрі кездеседі [18, 234-236-б.]. Александр Гаркавец бұл сөздің көне қыпшақ ескерткіштерінің тілінде де «сыю, орналасу, жайғасу, қоныстау, мекен ету» секілді мағыналары болғанын жазады [31, 1274-б.]. Тарихи ескерткіштердегі бұл мағынасы қазіргі түркі тілдерінің біршамасында сақталған. Түрік тілінің түсіндірме сөздігінде *сығын-* сөзінің «қауіп-қатерлерден қашып, сенімді бір жерді паналау; жан сақтау мақсатында бір жерге немесе бір кісіге жүгіну, жан сауғалау; сенім білдіру, көмек сұрау» мағыналарға ие екенін көрсетеді [36, 1749-б.]. Түркімен тілінде бұл етістіктің «паналау» мағынасымен қоса «көмек сұрау, медет тілеу» мағыналары бар [40, 574-б.]. Ал /ғ ~ г/ дыбыстарының /й/-ға алмасу құбылысы кең таралған қазақ тілінде *сыйын-* болып дыбысталатын бұл сөздің түсіндірме сөздікте берілген мағынасы – «Құдайға сену, Құдайға құлшылық ету; біреуге Құдайдай сену, пір тұту» [41, 483-б.].

«Диуани хикметте» де жиі қолданылатын (22 рет) *сығын-* сөзі «Жаратушының құзыретіне жүгіну», «Жаратушыдан жәрдем сұрау» мағыналарында жұмсалады. Хикметтерде бұл сөздің екінші буынындағы /ы/ дауыстысы өлең буынының санын сақтау мақсатында түсіріліп айтылғанын көреміз. Мысалы:

йақам тұтұп һузретиңе *сығнып* келдим (3a/6),

йашың сачып һаққа *сығнып* йүрек дәғла (5b/7),

қадир игем *сығнып* келдим пенәһыңа (25b/7).

йалбар- (يال بارماق): жалбару, жалыну, жалбарыну

Мағынасын тарқатып айтар болсақ, бұл сөз «құдіреті немесе күші өзінен басым біреуден тілегін орындауын өтініп сұрау» мағыналарын білдіреді. Көне ескерткіштеріміздің бірі Ырк-Бітігте кездесетін «Құл сабы бегінгерү өтүнүр, құзғұн сабы тәңрігерү йалбарур» (Құлдың сөзі мырзасына өтініш айту, құзғұнның сөзі тәңірге жалбарыну) нақылынан да осы мағынаны анық байқауға болады [42, 54-б.].

Көне ұйғыр ескерткіштерінен бастап *йалбар-* сөзіндегі /б/ дыбысы орта ғасырлық және қазіргі кейбір түркі тілдеріндегі секілді /в/ дыбысына алмасқанын көреміз. Яғни. көне ұйғыршада бұл сөз әрі *йалбар-*, әрі *йалвар-* түрінде қолданылды және «тілеу, жалбарыну, қалау, сұрау» мағыналарын білдірді [10, 281-283-бб.; 17, 620-б.]. «Диуани лұғат ит-түрікте» тек *йалвар-* түрінде кездесетін бұл сөздің мағынасын Махмұт Қашқарлы «жалбару, тілеуінің орындалуы үшін жалбарынып сұрау» деп түсіндіреді [11, 737-б.]. Ал көне қыпшақшада *йалбар-* ~ *йалвар-* етістігі «жалбарыну; дұға қылу; өтіну, тілек тілеу» мағыналарын білдірген [12, 307-309-б.]. А. Гаркавец көне қыпшақшада *йалбар-* сөзі «жалыну, тілеу, өтіну» мағыналарын берумен қатар бұл сөзді көне қыпшақшадағы *бағышла-* «сыйлау, ұсыну, беру, құрбан ету», *клә-* «тілеу, қалау, ниеттену», *қол-* «сұрау, өтіну», *сықта-* «өтіну, сұрау», *сұн-* «ұсыну, тапсыру», *тапун-* «табыну, илану, дін ұстану» сөздерімен синоним деп көрсетеді [31, 1630-б.]. Көне түркі тіліндегі *йалбар-* сөзі қазіргі түркі тілдерінде *йәлвәр-* (өзбек), *йалвар-* (ұйғыр), қырғыз және қазақшада *жалбар-/ жалбарын-* (қазақ, қырғыз), *йалвар-* (түрік, әзербайжан, Қазан татаршасы), *йарвар-* (Керкүк түркілері, Қырым татаршасы) секілді аздаған дыбыс ерекшеліктерімен қолданылғанымен [34, 1049-б.] мағыналық жағынан көнелігін сақтап қалған деуге болады. Айталық, қазақ әдеби тілінің сөздігінде *жалбар-*

етістігі «жалбарыну, жалыну», *жалбарын*- «кұлдық ұрып, қиылып жалыну» мағыналарын беретіндігін жазады [20, 638-б.]. Ал Р.С. Мухитдинов «Діни мәтіндерде жалбарыну – барлық күнәлар үшін тәубеге келу және жақсы барлық іс-амалдар мен сөздер арқылы Аллаһқа ұмтылу дегенді білдіреді» деп түсіндіреді [38, 105-б.]. Диуани хикметте де «Аллаға құлшылық ету» мағынасында қолданылғанын көреміз.

саңа жезә йаратқанға *йалбармадың* (ба/3).

йарлықа- (پرليقاماق): кешіру, кешу, бағыштау.

Орхон-Енесей жазбаларында *тәңрі*, *йер*, *тәңрікен* сөздерімен келіп «бұйыру, әмір ету; бұйырту, нәсіп ету; жаны ашу, аяу, есіркеу, кешіру» секілді мағына берсе [5, 747-б.], көне ұйғыр жазбаларында осы мағыналармен қоса «насихат беру, мән беру, шапағатын төгу» мағыналарын білдіреді [10, 287-б.]. Жалпы *йарлық* «жарлық, бұйрық» сөзінен туындаған етістік ретінде бұл сөз көне ұйғыр ескерткіштерінің тілінде *йарлықа*- етістігімен бірге *йарлыққа*- түрі де жиі кездеседі [10, 287-б.]. Бұл етістік Құтадғу біліг, Нахжүл Фарадис секілді орта ғасырлық ескерткіштер тілінде *йарлықа*- түрінде дыбысталады [29, 111-б.; 18, 47-б.]. Ал, «Диуани лұғат ит-түрікте» *йарлықа*- етістігі кездеспейді, оның орнына осы мағынада *йарығса*- сөзі қолданылады [11, 749-б.]. Сол секілді көне қыпшақшада *йарылға*- ~ *йарылқа*- ~ *йарлыға*- ~ *йарлыха*- секілді фонетикалық жақтан әртүрлі түрлері қолданылғанымен көнеден бері келе жатқан мағыналарын сақтаған [31, 1659-б.; 12, 312-313-бб.]. Көне қыпшақ ескерткіштерінде бұл сөзден Жаратушының қасиетін сипаттайтын *йарылқаған* ~ *йарлыған* ~ *йарлығанчлы* ~ *йарлығанчлу* «күнәларын кешіруші, мейірімді, Рахым» сөздері туындағанын көреміз [12, 312-313-б.]. Қазіргі түрік тілінің сөздігінде *йарлыға*- етістігін діни сөз ретінде көрсетіп, бұл сөздің «Тәңірдің бір адамның күнәсін кешіруі» мағынасында қолданылатынын жазады [36, 2139-б.]. Ал қазақ тілінде бұл сөз «Бақытты қылу, жолын ашу, қолын бақытқа жеткізу; кенелту, қарық қылу; мәз қылу, қуанту» мағыналарында қолданылады [35, 132-б.].

«Диуани хикметте» *йарлықа*- сөзі «кешіру, күнәларын кешу» мағыналарында қолданылады.

йарлықағай жұмле құлны изим биздин (63b/2),

йарлықамыш сұрлар бирле сөһбети бар (50b/8),

йарлықа деп кече күндүз ұчар ермиш (70b/5).

«Күнә», «күнә жасау», «адасу» мағыналарында қолданылған сөздер мен ұғымдар

йазұқ (يازوق): жазық, күнә, айып, қате.

Көне түркі ескерткіштері тіліндегі *йазұқлұғ* «кінәлі» [7, 315-б.], *йазұқла*- «қателесу, жаңылу» [5, 748-б.] туынды сөздерінің құрамында көрінетін бұл сөз көне ұйғыр ескерткіштерінде *йазұқ* ~ *йазұғ* ~ *йасұқ* түрлерінде өте жиі кездеседі [11, 292-б.]. Түбірі көне түркі тіліндегі *йаз*- «алдану, жаңылу» немесе қазіргі қазақ тіліндегі «кінәлі, айыпты болу, жақпау» мағынасындағы *жаз*- етістігімен мағыналас екенін байқау қиын емес. Көне түркі тілінен қазіргі кезеңге дейін «күнә, кінә, қылмыс, қате, жаңылыс» мағыналарын жоғалтпаған бұл сөз аздаған дыбыс өзгерістеріне ұшырағанымен қолданыстан түспеген деуге болады. Көне қыпшақшада бұл сөздің *йазұқ* ~ *йазұғ* варианттарының жанында дыбыс үндестігіне бағынған *йазық* түрі, сондай-ақ сөздің құрамындағы қатаң /к/ дыбысы /һ/-ға алмасып *йазуһ* болып өзгерген [12, 316-317-б.]. Ал қазіргі әзербайжан тілінде бұл *йазығ* деп қолданылса [34, 1049-б.], қазіргі қазақ тілінде өзіміз білетіндей бұл сөздің *жазық* түрі кездеседі. Қазақ әдеби тілінің сөздігінде *жазық* сөзінің мағынасын «теріс қылық, айып-кінә, күнә» деп түсіндірсе [35, 552-б.], түрік тілінің түсіндірме сөздігінде *йазық* сөзінің «күнә, қателік» мағыналарын білдірумен қатар «әттең», «қап» деген секілді одағай сөздердің қызметінде жұмсалатынын айтады [36, 2154-б.].

«Диуани хикметте» де *йазуқ* сөзі *жерем* (36a/2) ~ *жұрм* (82a/9), *гүнәһ* (12a/8, 26a/11), *туһмет* (27b/2), *һатә* (5a/5, 45b/4) сияқты кірме сөздермен мағыналас сөз ретінде қолданылып, «күнә» мағынасын білдіреді. Мысалы:

сивә қылып *йазуқымны* һакқ кечүрди (8b/1),

жүмле мелек *йазуқларым* билди дөстлар (10a/5),

үмметлерим *йазуқларын* һер жүм‘а кеч (81b/6).

адаш- (اداشماق): адасу, тура жолдан таю; діннен безу, ислам және шариғат заңдарына қайшы әрекеттер жасау

Бұл етістік дәл осы дыбысталуымен көне түркі тілінде жазылған мәтіндерде мүлде кездеспейді, орта ғасырлық ескерткіштер тілінде де сирек қолданылады. Бұл Кодекс куманикте, сол секілді қазіргі түркімен тілінде *азаш-* түрінде қолданылады [35, 19-б.; 43, 105]. Осыған қарап бұл сөз *аз-* етістігімен түбірлес шығар деген ой келеді. Мағына жағынан да бір-біріне жақын. Сондықтан да болар, Севортян бұл сөзге ашық түсіндірме берместен бірден *аз-* етістігіне сілтеме жасайды. Яғни, Севортян *адаш-* және *аз-* етістіктері мағыналас сөздер деп бағалайды да бұл сөздерге «жаңылысу, шатасу, адасу; азу, жолдан таю; сотқарлану; есінен адасу» мағынасын береді. [44, 69-б.]. Сөздіктер мен дереккөздеріне сүйенер болсақ, *адаш-* сөзі қазіргі түркі тілдерінде де осы мағыналарда қолданылады. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде бұл сөздің мағынасын «Жол таба алмай сенделу; теріс бағытқа түсу, қателесу, жаңылысу, шатасу» деп түсіндіреді [45, 90-б.]. Ал, діни әдебиеттерде Құдайға тура алып баратын жолдан таюды, теріс жолға түсуді «адасу» деп атайды [38, 14-15-б.]. *Адаш-* сөзі «Диуани хикметтің» біздің қолға алып отырған нұсқасында төрт рет қолданылады. Бұл мысалдарда да *адаш-* сөзі «Хақ жолынан шығу, діннен безу, ислам және шариғат заңдарына қайшы әрекеттер жасау» мағыналарын береді. Мысалы:

кийәмет күн йол *адашсаң* йолға салай (80b/1),

тарйқда йол *адашкен* reh-бери йоқ (20a/3),

йол *адашкен* ит дек йолны кимдин сорай (26b/1),

адашмайдұр h^hāже аһмед гүлистāны ма‘рифет (29a/9).

аз- (ازماق): азу, азғындау, дұрыс жолдан таю

Ең көне ескерткіштер тілінде де «азғындау, жолдан шығу, адасу» мағыналарында қолданылатын *аз-* етістігі қазіргі түркі тілдерінде аздаған дыбыстық ерекшеліктерімен қолданылады. *аз-* (башқұрт), *āz-* (өзбек), *ас-* (алтай, хакас, тува, чуваш) [44, 94-б.]. Севортян бұл сөздің *йазуқ* ~ *жазық* сөзіндегі *йаз-* сөзінің бір вариациясы деген көзқарасты ұстанады [44, 94-б.]. Сонымен қоса бұл сөзден түркі тілдерінде *азғыр-* «біреуді дұрыс жолдан тайдыру», *азаш-* «адасу», *азғын* «адамшылықтан айырылған, бұзылған», *азғында-* «теріс жолға түсу, адамшылықтан айырылу, бұзылу» деген секілді сөздер туындаған. Ал, көне ұйғыр ескерткіштерінің тілінде бұл сөзден туындаған *азағ* «теріс жолға түскен адам» [11, 28-б.], «Диуани лұғат ит-түркте» *азуқ* «жолдан адасқан, қайда бара жатқаны, қайдан келгені белгісіз» сөздерін кездестіреміз [11, 57-б.]. Көріп отырғанымыздай *аз-* етістігінен көбіне діни сөздер туындайды.

Ал, «Диуани хикметте» *аз-* етістігіне байланысты он мысал кездеседі. Бұл мысалдарда *аз-* сөзінің «адасу, тура жолдан таю» мағыналарында қолданылғанын көруге болады. Яғни, *йол* «жол» сөзімен көбірек қолданылып «адамға тән қасиеттен айырылу» мағыналарын береді. Бұл жағынан алғанда ескерткіш тіліндегі *адаш-* (80b/1), *йолдан чық-* (28a/5) т.б. мысалдар бұл сөзге синоним бола алады.

құл өзсиз һер ким йолдын *азар* (69a/3),

башым қатты ‘ақлым *азды* серсāн болдум (52a/10),

йолдын *азған* гүм-рāһ ердим йолға салды (13b/3),

азғанларны рāст йолға салғыл имди (31b/8),

йол *азғаннын* раһм ейлебен йолға салсун (72b/4), т.б.

О дүние, қабір, тозақ, жәннат т.б. ұғымдарға қатысты сөздер

қыл көффри (قيل كوفري) қылкөпір, Сырат көпірі, тозақтың үстіндегі өткелдің атауы.

Бұл сөз ислам және заратуштра сеніміндегі жәннат пен тозақтың арасын жалғайтын Сират атты көпірдің түркі тіліндегі атауы болып табылады. Қазірге қазақ тілінде қыл көпір болып дыбысталатын бұл сөзге түсіндірме сөздікте «діни наным бойынша, жәннатқа барар жолдағы лаулап жанып тұрған тамұқ отының үстінен өтетін қылыштың жүзінен де жіңішке, өткір, азапты, ауыр өткел» деген анықтама береді [39, 531-б.]. Ал Р.С. Мухитдинов Сират көпірі жайлы мынадай мәлімет береді: Қиямет күні тозақтың үстінде құрылатын қылдан жіңішке, қылыштан өткір, жабысқақ ілмек тікенектері бар, тайғанақ көпір. Ол көпірден мүмін-мұсылмандар аман өтеді, ал кәпірлер өте алмай тозаққа құлайды. «Сират» сөзі араб тілінде «көпір», «өткел», «жол» деген мағыналарды береді [38, 211-б.]. Ал түрік тіліндегі діни терминдер сөздігінде Сират көпірі «1. Қиямет күні адамдардың махшарда тергеуге алынғаннан соң жәннаттық немесе жаһанамдық болу үшін үстінен өтетін жол; 2. Махшардан бастап жаһаннамның үстінен өтетін жәннатқа дейін созылып жатқан және адамдардың осы дүниеде жасаған әрекеттері мен тәубелеріне қарай үстінен өтіп кететін немесе өте алмай жолда қалатын көпір» деп түсіндіреді [46, 331-б.].

«Диуани хикметте» де *қыл көффри* сөзі мен *сирāt* сөздері қатар қолданылады. Алайда *сирāt* сөзі бес рет, *қыл көффри* бір рет қана қолданылған.

андағ мүфті жайыны *сирāt көффри*де көрдүм (18b/8),

сирāt кечмей бенде болсаң қаһқа күлме (56b/6-9),

сирāt атлық *қыл көффридин* дйлим лерззāн (10b/1), т.б.

Көріп отырғанымыздай, ескерткіш тілінде көпір сөзіндегі /п/ дыбысы шағатай және қыпшақ тілдеріндегі секілді /ф/ дыбысына алмасқан. Жалпы «Диуани хикметте» /п/ > /ф/ алмасуы *тофрақ* «топырақ» (2a/2; 2b/8; 12b/9), *афақ* «аппақ» (2a/3) сөздерінде орын алған деуге болады.

Қорытынды

Мақалада түркі тілдерінің бай сөздік қорында ерекше орын алатын діни терминдер тек кірме сөздерден тұрмайтынын дәлелдеуге тырыстық. Ислам дініне қатысты терминдер мен ұғымдар дегенде ең алдымен, әрине, еске түсетіні араб тілі мен парсы тілінен енген элементтер ойға оралады. Сондықтан да бұл тақырыптағы ғылыми еңбектерде көбіне-көп осы тілдерден енген діни сөздер қолға алынады да діни терминдердің тағы бір қабатын түркізмдердің толықтырып тұрғаны ұмыт қалып жатады. Осы олқылықтың орнын толтыру мақсатында бұл мақалада ғалым А. Балтабаеваның «Қожа Ахмет Ясауи бабамыздың «Диуани хикмет» атты еңбегі тек қазақ халқының рухани мұрасы ғана емес, бүкіл әлем таныған Ұлы Жібек жолының рухани ескерткіштерінің бірі, рухани мұрасының ажырамас бір бөлігі деуге болады» [47, 30-б.] деген сөзіне қосыла отырып, түркі халықтарының мәдениеті мен тұрмыс-салтының қалыптасуына айрықша із қалдырған Қожа Ахмет Ясауидің әйгілі хикметтеріндегі діни терминдер мен ұғымдардың түркілік қабатына талдау жасалды. Соның ішінде дүниенің төрт бұрышына нұсқалары сақталған «Диуани хикметтің» соңғы жылдары табылып, түркология үшін құнды деректер ұсынған Көкшетау нұсқасындағы діни терминдер қарастырылды. Баршамыз білетініміздей, бұл ескерткіш діни шығарма ретінде сөздік қорындағы әрбір сөзінің астарында исламға, Аллаға, Хазреті Мұхаммедке деген махаббаттың жатқаны сезіледі. Сондықтан да ескерткіш діни терминдер мен ұғымдарға бай деуге әбден болады. Түркі тілінде жазылған діни термин санатына кіретін түркізмдерді де көптеп табуға болады. Олардың арасында күдіретті Жаратушыны (*Таңры*, *Ұған*, *Бір ү бар*, *Иге* ~ *изи*, *Йаратқан*), Пайғамбарды (*Йалавач*, *Елчи*, *Йол баишы*), Құдай жолында жүрген діндар адамдарды (*құл*, *ерен*) сипаттайтын сөздермен қоса ғибадат жасау, иманға келу (*құллұқ*, *инан*-, *сығ(ы)н*-, *йалбар*-, *йарлықа*-), күнә жасау, тура жолдан адасу (*йазұқ*, *адаш*-, *аз*-), қабір, о дүние, жәннат пен тозақ (*қыл көффри*) секілді түрлі ұғымдар мен сенімдерге

байланысты сөздер бар. Мұндай сөздердің біршамасы исламды қабылдағанға дейінгі түркілердің наным-сеніміне қатысты болса (*Таңры, Ұған*), біршамасы ауыспалы мағынаға ие болып діни термин қызметінде жұмсалған деуге болады (*Иге ~ изи, Йалавач, Елчи, Йол баишы*). Сонымен қоса олардың арасында тек есім сөздер емес, қимыл-әрекет атауларының да діни термин қызметінде жұмсалғанын көруге болады (*инан-, сығын-, йалбар-, йарлықа-, адаш-, аз-*). Кейбір діни ұғымдар сөз тіркестерінен тұрады (*Бір ү бар, Йол баишы, қыл көффри, т.б.*). Міне, осындай ерекшеліктерді ескеретін болсақ, мұндай сөздер мен ұғымдар діни тұрғыдан болсын, тілдік тұрғыдан болсын, ғылымда терең зерттеуді талап етеді. Біз мақалада тек жиырма шақты сөзді талдауға тырыстық. Шындығына келгенде, «Диуани хикметтің» тілінде қолданылған діни терминдердің түркілік қабаты бұдан әлдеқайда қомақты екенін мойындаймыз. Демек, ескерткіштің сөздік қорындағы бұл қабатты зерттеу мұнымен тоқтап қалмай, әрі қарай жалғасын табу керек деген сөз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Mehmet Ölmez. Türkçede Dini Tabirler Üzerine // Türk Dilleri Araştırmaları, Sayı: 15. 2005. – S. 213–218.
2. A. von. Gabain. Eski Türkçenin Grameri. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2007. – 313 s.
3. Ünver Günay, Güngör, Harun. Türk Din Tarihi. – Kayseri: Laçın Yayınları, 1998. – 512 s.
4. Mircea Eliade. Şamanizm İlk Esrime Teknikleri / Çev.: İsmet Birkan. – Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 1999. – 560 s.
5. Hatice Şirin. Eski Türk Yazıtlarında Söz Varlığı İncelemesi. – Ankara: Türk Dili Kurumu Yayınları, 2016. – 751 s.
6. Бекжан О. Түркі күлбіздік жазба ескерткіштері тілінің семиотика-семантикалық негіздері. – Алматы: Қазығұрт баспасы, 2015. – 367 б.
7. Talat Tekin. Orhon Türkçesi Grameri. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2003. – 328 s.
8. Айдаров Ғ. Орхон-Енисей және көне ұйғыр жазба ескерткіштерінің тілі. – Алматы: Рауан баспасы, 1995. – 160 б.
9. Ergin, Muharrem. Orhun Abideleri. – İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 2011. – 157 s.
10. Caferoğlu, A. Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2011 – 320 s.
11. Besim Atalay. Divanü Lûgat-it Türk Dizini. C. IV. – Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1986. – 887 s.
12. Recep Toparlı, Hanife Vural, Recep Karaatlı. Kıpçak Türkçesi Sözlüğü. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2007. – 337 s.
13. Muharrem Ergin. Dede Korkut Kitabı. C. II. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1994. – 4527 s.
14. Mustafa Argunşah. Çağatay Türkçesi. – İstanbul: Kesit Yayınları, 2013. – 381 s.
15. Сыздықова Р. Ясауи «Хикметтерінің» тілі. Көп томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Ел-шежіре, 2014. – 664 б.
16. Emek Üşenmez. Türkçe İlk Kur'an Tercümelelerinden Özbekistan Nüshası. – İstanbul: Çalış Ofset Matbaacılık Ltd. Şti., 2013. – 576 s.
17. Kemal Eraslan. Eski Uygur Türkçesi Grameri. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2012. – 664 s.
18. Bin Ali Mahmud. Nehcü'l-Ferâdis. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2014. – 1392 s.
19. Қазақ әдеби тілінің сөздігі, VII том. Ж – К. – Алматы: А. Байтұрсынов атындағы тіл білімі институты, 2011. – 751 б.
20. Қазақ әдеби тілінің сөздігі, V том. Д – Ж. – Алматы: А. Байтұрсынов атындағы тіл білімі институты, 2011. – 751 б.

21. János Eckmann. Çağatayca El Kitabı / Çev.: Günay Karaağaç. – İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 2017. – 232 s.
22. Қазақ әдеби тілінің сөздігі, VIII том. К – Қ. – Алматы: А. Байтұрсынов атындағы тіл білімі институты, 2011. – 742 б.
23. Қазақ әдеби тілінің сөздігі, IV том. Б – Д. – Алматы: А. Байтұрсынов атындағы тіл білімі институты, 2011. – 752 б.
24. Necmettin Nacieminoğlu. Karahanlı Türkçesi Grameri. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1996. – 214 s.
25. Kemal Eraslan. Mevlâna Sekkâkî Divanı. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1999. – 686 s.
26. Қазақ әдеби тілінің сөздігі, XV том. Ү – Я. – Алматы: А. Байтұрсынов атындағы тіл білімі институты, 2011. – 827 б.
27. Harun Güngör. «Tanrı». Türk Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. – İstanbul, C. 39. 2010. – 570 s.
28. Древнетюркский словарь / ред.-ры В.М. Наделяев, Д.М. Насилов, Э.Р. Тенишев, А.М. Щербак. – Ленинград: «Наука», Ленинградское отделение. 1969. – 677 с.
29. İbrahim Taş. Kutadgu Bilig’de Söz Yapımı. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2015. – 281 s.
30. Қазақ әдеби тілінің сөздігі, XIV том. Т – Ұ. – Алматы: А. Байтұрсынов атындағы тіл білімі институты, 2011. – 798 б.
31. Александр Гаркавец, Кыпчакское письменное наследие. Том III. Кыпчакский словарь. – Алматы: Баур – Касеан, 2010. – 1802 с.
32. Osman Yıldız. Yûsuf u Zelihâ. – Ankara: Akçağ Yayınları, 2008. – 580 s.
33. Mustafa Özkan. Gülistan Tercümesi (Giriş-İnceleme-Metin-Sözlük). – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1993. – 480 s.
34. Tuncer Gülensoy. Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözlüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2007. – 1204 s.
35. Қазақ әдеби тілінің сөздігі, VI том. Ж – Ж. – Алматы: А. Байтұрсынов атындағы тіл білімі институты, 2011. – 751 б.
36. Türkçe Sözlük. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları 2005. – 2244 s.
37. Türkmen diliniň düşündirişli sözlügi. Iki tomluk. II tom. – Aşgabat: Ýlym, 2015. – 542 s.
38. Мухитдинов Р.С. Қазақ тіліндегі ислам діні сөздерінің қолданылу тарихы: Монография. 7 том. – Астана: «Рухани құндылықтарды қолдау қоры» корпоративтік қоры, 2018. – 260 б.
39. Қазақ әдеби тілінің сөздігі, X том. Қ – М. – Алматы: А. Байтұрсынов атындағы тіл білімі институты, 2011. – 751 б.
40. Talat Tekin, Mehmet Ölmez, Emine Ceylan, Zuhul Ölmez, Süer Eker, Türkmence-Türkçe Sözlük. – Ankara: Simurg Kitapçılık ve Yayıncılık Limited Şirketi, 1995. – 728 s.
41. Қазақ әдеби тілінің сөздігі, XIII том. С – Т. – Алматы: А. Байтұрсынов атындағы тіл білімі институты, 2011. – 751 б.
42. Talat Tekin, Irk Bitig. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. 2017. – 132 s.
43. Türkmen diliniň düşündirişli sözlügi. Iki tomluk. I tom. – Aşgabat: Ýlym, 2016. – 658 s.
44. Севортян, Э.В. Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтюркские основы на гласные / АН СССР. Институт языкознания. – Москва: Наука, 1974. – 767 с.
45. Қазақ әдеби тілінің сөздігі, I том. А – А. – Алматы: А. Байтұрсынов атындағы тіл білімі институты, 2011. – 751 б.
46. Dinî Terimler Sözlüğü. – Ankara: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları. 2006. – 415 s.
47. Балтабаева А. Қожа Ахмет Ясауи философиясындағы рух мәселесінің қарастырылуы // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2020. – №1. – Б. 21–31.

REFERENCES

1. Mehmet Ölmez. Türkçede Dini Tabirler Üzerine [Research on Religious Expressions in Turkish] // Türk Dilleri Araştırmaları, Sayı: 15. 2005. – S. 213–218. [in Turkish]
2. A. von. Gabain. Eski Türkçenin Grameri [Grammar of Old Turkish]. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2007. – 313 s. [in Turkish]
3. Ünver Günay, Güngör, Harun. Türk Din Tarihi [History of Turkish Religion]. – Kayseri: Laçın Yayınları, 1998. – 512 s. [in Turkish]
4. Mircea Eliade. Şamanizm İlkel Esrime Teknikleri [Shamanism Primitive Techniques of Esrime] / Çev.: İsmet Birkan. – Ankara: İmge Kitabevi Yayanları, 1999. – 560 s. [in Turkish]
5. Hatice Şirin. Eski Türk Yazıtlarında Söz Varlığı İncelemesi [A Review of the Presence of Words in Ancient Turkish Inscriptions]. – Ankara: Türk Dili Kurumu Yayınları, 2016. – 751 s. [in Turkish]
6. Bekzhan O. Turki kulbizik zhazba eskertkishteri tilinin semiotika-semantikalyq negizderi [Semiotics and semantic foundations of the language of Turkic Runic written monuments]. – Almaty: Qazygurt baspasy, 2015. – 367 b. [in Kazakh]
7. Talat Tekin. Orhon Türkçesi Grameri [Grammar of the Orkhon Turkish language]. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2003. – 328 s. [in Turkish]
8. Aidarov G. Orhon-Enisei zhane kone uigyr zhazba eskertkishterinin tili [Language of Orkhon-Yenisei and ancient Uyghur written monuments]. – Almaty: Rauan baspasy, 1995. – 160 b. [in Kazakh]
9. Ergin, Muharrem. Orhun Abideleri [Orhun Monuments]. – İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 2011. – 157 s. [in Turkish]
10. Caferoğlu, A. Eski Uyгур Türkçesi Sözlüğü [Dictionary of Old Uyghur Turkish]. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2011 – 320 s. [in Turkish]
11. Besim Atalay. Divanü Lûgat-it Türk Dizini [Divan LûGat-it is a Turkish Directory]. C. IV. – Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1986. – 887 s. [in Turkish]
12. Recep Toparlı, Hanife Vural, Recep Karaatlı. Kıpçak Türkçesi Sözlüğü [Kipchak Turkish dictionary]. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2007. – 337 s. [in Turkish]
13. Muharrem Ergin. Dede Korkut Kitabı [Korkut Grandpa's Book]. C. II. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1994. – 4527 s. [in Turkish]
14. Mustafa Arğunşah. Çağatay Türkçesi [Chagatai Turkish]. – İstanbul: Kesit Yayınları, 2013. – 381 s. [in Turkish]
15. Syzdyqova R. Iasauı «Hikmetterinin» tili. Kop tomdyq shygarmalar zhinagy [The language of the “Hikmet” of Yasawi]. – Almaty: El-shezhire, 2014. – 664 b. [in Kazakh]
16. Emek Üşenmez. Türkçe İlk Kur'an Tercümelerinden Özbekistan Nüshası [Uzbek copy of the first translations of the Koran into Turkish]. – İstanbul: Çalış Ofset Matbaacılık Ltd. Şti., 2013. – 576 s. [in Turkish]
17. Kemal Eraslan. Eski Uyğur Türkçesi Grameri [Grammar of Old Uyghur Turkish]. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2012. – 664 s. [in Turkish]
18. Bin Ali Mahmud. Nehcü'l-Ferâdis [Nehcual-Feradis]. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2014. – 1392 s. [in Turkish]
19. Qazaq adebi tilinin sozdigi, VII tom. Zh – K. [Dictionary of the Kazakh literary language, Volume VII. J-K]. – Almaty: A. Baitursynov atyndagy til bilimi instituty, 2011. – 751 b. [in Kazakh]
20. Qazaq adebi tilinin sozdigi, V tom. D – Zh [Dictionary of the Kazakh literary language. Volume VII. D-J]. – Almaty: A. Baitursynov atyndagy til bilimi instituty, 2011. – 751 b. [in Kazakh]

21. János Eckmann. Çağatayca El Kitabı / Çev.: Günay Karaağaç [Handbook of the Chagatai language]. – İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 2017. – 232 s. [in Turkish]
22. Qazaq adebi tilinin sozdigi, VIII tom. K – Q [Dictionary of the Kazakh literary language, Volume VIII. K-Q]. – Almaty: A. Baitursynov atyndagy til bilimi instituty, 2011. – 742 b. [in Kazakh]
23. Qazaq adebi tilinin sozdigi, IV tom. B – D [Dictionary of the Kazakh literary language, Volume VIII. B – D]. – Almaty: A. Baitursynov atyndagy til bilimi instituty, 2011. – 752 b. [in Kazakh]
24. Necmettin Hacıeminoğlu. Karahanlı Türkçesi Grameri [Karahanlı Turkish Grammar]. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1996. – 214 s. [in Turkish]
25. Kemal Eraslan. Mevlâna Sekkâkî Divanı [Mevlana Sekkaki Collection]. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1999. – 686 s. [in Turkish]
26. Qazaq adebi tilinin sozdigi, XV tom. Y – Ia [Dictionary of the Kazakh literary language]. – Almaty: A. Baitursynov atyndagy til bilimi instituty, 2011. – 827 b. [in Kazakh]
27. Harun Güngör. «Tanrı». Türk Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi [«Tanrı» Turkish Religious Foundation Islamic Encyclopedia]. – İstanbul, C. 39. 2010. – 570 s. [in Turkish]
28. Drevnetiurkskii slovar [Ancient Turkic Dictionary] / red.-ry V.M. Nadeliaev, D.M. Nasilov, E.R. Tenishev, A.M. Sherbak. – Leningrad: «Nauka», Leningradskoe otделение. 1969. – 677 s. [in Russian]
29. İbrahim Taş. Kutadgu Bilig’de Söz Yapımı [Making Words in Kutadgu Bilig]. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2015. – 281 s. [in Turkish]
30. Qazaq adebi tilinin sozdigi, XIV tom. T – U [Dictionary of the Kazakh literary language, Volume VII. T – U]. – Almaty: A. Baitursynov atyndagy til bilimi instituty, 2011. – 798 b. [in Kazakh]
31. Aleksandr Garkavec, Kypchakskoe pismennoe nasledie. Tom III. Kypchakski slovar [Kipchak written heritage. Volume III. Kipchak Dictionary]. – Almaty: Baur – Kasean, 2010. – 1802 s. [in Russian]
32. Osman Yıldız. Yūsuf u Zeliḥā [Yusuf and Zelikha]. – Ankara: Akçağ Yayınları, 2008. – 580 s. [in Turkish]
33. Mustafa Özkan. Gülistan Tercümesi (Giriş-İnceleme-Metin-Sözlük) [Gulistan Translation (Introduction-Review-Text-Dictionary)]. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1993. – 480 s. [in Turkish]
34. Tuncer Gülensoy. Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözlüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü [Turkish Dictionary of Origin Information of Turkish Dictionaries in Turkish]. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2007. – 1204 s. [in Turkish]
35. Qazaq adebi tilinin sozdigi, VI tom. Zh – Zh [Dictionary of the Kazakh literary language, Volume VI. J – J]. – Almaty: A. Baitursynov atyndagy til bilimi instituty, 2011. – 751 b. [in Kazakh]
36. Türkçe Sözlük [Turkish Dictionary]. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları 2005. – 2244 s. [in Turkish]
37. Türkmen diliniň düşündirişli sözlügi. Iki tomluk. II tom [A suggestive dictionary of the Turkmen language]. – Aşgabat: Ylym, 2015. – 542 s. [in Turkmen]
38. Muhitdinov R.S. Qazaq tilindegi islam dini sozderinin qoldanyly tarihy: Monografiia. 7 tom [History of the use of the words of Islam in the Kazakh language]. – Astana: «Ruhani qundylyqtardy qoldau qory» korporativtik qory, 2018. – 260 b. [in Kazakh]
39. Qazaq adebi tilinin sozdigi, X tom. Q – M [Dictionary of the Kazakh literary language, Volume X. Q-M]. – Almaty: A. Baitursynov atyndagy til bilimi instituty, 2011. – 751 b. [in Kazakh]

40. Talat Tekin, Mehmet Ölmez, Emine Ceylan, Zuhul Ölmez, Süer Eker, Türkmençe-Türkçe Sözlük [Turkmen-Turkish Dictionary]. – Ankara: Simurg Kitapçılık ve Yayıncılık Limited Şirketi, 1995. – 728 s. [in Turkish]
41. Qazaq adebi tilinin sozdigi, XIII tom. S – T [Dictionary of the Kazakh literary language, volume XIII. S–T]. – Almaty: A. Baitursynov atyndagy til bilimi instituty, 2011. – 751 b. [in Kazakh]
42. Talat Tekin, Irk Bitig [Irk Bitig]. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. 2017. –132 s. [in Turkish]
43. Türkmen diliniň düşündirişli sözlügi. Iki tomluk. I tom [A suggestive dictionary of the Turkmen language]. – Aşgabat: Ylym, 2016. – 658 s. [in Turkmen]
44. Sevortian, E.V. Etimologicheski slovar tiurkskih iazykov: Obshetiurkskie i mezhtiurkskie osnovy na glasnye [Etymological dictionary of Turkic languages: Common Turkic and inter-Turkic vowel bases] / AN SSSR. Institut iazykoznanii. – Moskva: Nauka, 1974. – 767 s. [in Russian]
45. Qazaq adebi tilinin sozdigi, I tom. A – A [Dictionary of the Kazakh literary language, Volume I. A–A]. – Almaty: A. Baitursynov atyndagy til bilimi instituty, 2011. – 751 b. [in Kazakh]
46. Dinî Terimler Sözlüğü [Dictionary of Religious Terms]. – Ankara: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları. 2006. – 415 s. [in Turkish]
47. Baltabaeva A. Qozha Ahmet Iasauï filosofiiasyndagy ruh maselesinin qarastyrylyuy [Studying the Soul Problem in the Philosophy of Khoja Akhmet Yassawi] // Iasauï universitetinin habarshysy. – 2020. – №1. – B. 21–31. [in Kazakh]